

Εισαγωγή

Υπό τις παρούσες συνθήκες κατήφειας και απογοήτευσης που επικρατούν πλέον στην ελληνική κοινωνία –απόρροια όχι μόνο της φαυλότητας του εθνικού πολιτικού συστήματος αλλά και των παιχνιδιών του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος, τα οποία αποτελούν δομικά στοιχεία του καπιταλισμού– φαντάζει πολυτέλεια η ενασχόληση με τα μη ανθρώπινα ζώα. Σε μια συγκυρία σαν αυτή για την Ελλάδα, ίσως κάποιοι φτάσουν στο συμπέρασμα του Enzensberger ότι «η οικολογία είναι υπόθεση της μεσαίας τάξης».¹ Αρκετά χρόνια πριν, το 1900, ο Λαφάργκ έγραφε περιπαιχτικά καυτηριάζοντας τις άθλιες συνθήκες ζωής των εργατών σε αντίθεση με την υποτιθέμενη άνετη ζωή των μη ανθρώπινων ζώων:

Εργάτες όλων των ειδικοτήτων, που μοχθείτε τόσο σκληρά για να δημιουργήσετε τη δική σας φτώχεια χάριν του πλούτου των καπιταλιστών, ξεσηκωθείτε, ξεσηκωθείτε. Αφού οι γελωτοποιοί του κοινοβουλίου ξεδιπλώνουν σα σημαία τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, να απαιτήσετε γενναία για τους εαυτούς σας, τις γυναίκες σας και τα παιδιά σας τα Δικαιώματα του Αλόγου.²

Είχε κατακτηθεί ποτέ ένα τέτοιο επίπεδο διαβίωσης για αυτά τα ζώα, ή μήπως έχει κατακτηθεί σήμερα; Η απάντηση είναι αρνητική. Εκτός κι αν αναφερόμαστε στις περιπτώσεις κάποιων υπερφροντισμένων ζώων συντροφιάς. Όπως

¹ Enzensberger, Hans Magnus, “Κριτική της πολιτικής οικολογίας,” στο Enzensberger, Hans Magnus, Gorz, Andre & Markovic, Mihailo, *Περιβάλλον και Ποιότητα Ζωής, Οικολογικές Μελέτες*, Επικούρος, Αθήνα, 1975, σ. 18.

² Λαφάργκ, Πωλ, “Τα δικαιώματα του αλόγου και τα δικαιώματα του ανθρώπου,” *Πανοπτικόν* 15 (Ιούλιος 2011), σ. 30.

δεν μπορούμε όμως να συνάγουμε το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού μιας χώρας λαμβάνοντας υπόψη μας μόνο τους βιομηχάνους, τους τραπεζίτες, τους μεγαλογιατρούς, τους μεγαλοδικηγόρους, τους βουλευτές και τους γενικούς γραμματείς των υπουργείων, έτσι δεν μπορούμε να αποτιμήσουμε το βαθμό ευζωίας των μη ανθρώπινων ζώων λαμβάνοντας υπόψη μόνο τους οικόσιτους σκύλους και γάτες. Διότι, συνολικά τα μη ανθρώπινα ζώα σήμερα ζουν σε πολύ πιο άθλιες συνθήκες απ' ό τι ζούσαν πριν από 200 χρόνια. Τότε υπέμεναν το καμτσίκι του χωρικού για να βοηθήσουν στις αγροτικές εργασίες. Σήμερα, τεμαχίζονται για χάρη της εκπαίδευσης, τυφλώνονται για χάρη της ομορφιάς, πεθαίνουν από υπερβολικές δόσεις ναρκωτικών για χάρη της τοξικολογίας, περνούν όλη τους τη ζωή σ' ένα κελί για να γίνουν μπριζόλες και λιμοκτονούν προκειμένου να μάθουν ένα ανόητο ακροβατικό που θα αφήσει άναυδα τα ανυποψίαστα παιδάκια στο τσίρκο, προετοιμάζοντάς τα έτσι για τον σκληρό κόσμο των μεγάλων, στον οποίο οι αδύναμοι κάνουν κωλοτούμπες προς τέρψιν των δυνατών.

Θα ήταν ορθό αυτή η συλλογή να ονομαζόταν *Ηθική για τα Ζώα* αφού αυτό είναι το φιλοσοφικό πεδίο στο οποίο αναφέρεται, αλλά προτιμήθηκε ο τίτλος *Ζώα και Ηθική* για λόγους κομψότητας. Η *ηθική για τα ζώα* (animal ethics) ανήκει στην περιβαλλοντική φιλοσοφία και ασχολείται με την ηθική σχέση του ανθρώπου με τα μη ανθρώπινα ζώα. Μάλιστα, αντιμετωπίζει τα ζώα ως άτομα και όχι απλώς ως είδη, κάτι που τη διαχωρίζει σαφώς από την περιβαλλοντική ηθική.³ Τα κείμενα που περιλαμβάνονται σε τούτη τη μικρή συλλογή είναι πολύ βασικά και εισάγουν τον αναγνώστη με ομαλό τρόπο στην προβληματική αυτού του πεδίου. Με εξαίρεση το πρώτο κείμενο (της Lori Gruen) που αποτελεί μια μικρή κριτική εισαγωγή στο ζήτημα, τα υπόλοιπα κείμενα που ακολουθούν εκπροσωπούν τις τρεις πιο σημαντικές τάσεις της ηθικής για τα ζώα, συγκεκριμένα, τον ωφελιμισμό του Peter Singer, τη θεωρία των δικαιωμάτων του Tom Regan και την προσέγγιση από τη σκοπιά των ηθικών συναισθημάτων, όπου σ' αυτόν τον τόμο εκπροσωπείται από την οικοφεμινίστρια Josephine Donovan.

³ Aaltola, Eliza, "Animal Ethics," στο Baird J. Callicott & Robert Frodeman (επ.), *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*, Detroit, Gale, 2009, σ. 42. Για μια σαφή διάκριση του πεδίου της ηθικής για τα ζώα από την περιβαλλοντική ηθική βλ. Sagoff, Mark, "Animal Liberation, Environmental Ethics: Bad Marriage, Quick Divorce", *Law Journal* 22, no. 2, σσ. 297-307.

Το άρθρο της Lori Gruen αποτελεί μια κριτική παρουσίαση αυτών των τριών σημαντικότερων τάσεων, και δημοσιεύτηκε στον τόμο *Companion to Ethics*, με επιμελητή τον Singer. Ωστόσο δεν είναι μια τόσο ουδέτερη εισήγηση, όπως συνηθίζεται σε τέτοιες εισαγωγικές συλλογές. Κι αυτό γιατί η Gruen, ως υπέρμαχος και η ίδια της θεωρίας της συμπάθειας για τα ζώα,⁴ όχι μόνο αφήνει αυτήν την τάση χωρίς ουσιαστική κριτική –σε αντίθεση με τις άλλες δύο θεωρίες που παρουσιάζει, αυτές δηλαδή του Singer και του Regan– αλλά επιπλέον τονίζει την αναποτελεσματικότητα των προηγούμενων δύο θεωριών, λόγω της υπερβολικής τους εμπιστοσύνης στην παντοδυναμία του ορθού λόγου. Έτσι, η Gruen τονίζει την αξία του συναισθήματος για τη διαδικασία λήψης ηθικών αποφάσεων.

Το κείμενο “Το Κίνημα της Απελευθέρωσης των Ζώων, Η Φιλοσοφία, τα Επιτεύγματα και το Μέλλον” του Peter Singer κυκλοφόρησε ως μικρό βιβλίο και είναι γραμμένο 10 χρόνια μετά την *Απελευθέρωση των Ζώων*, κάτι που έδωσε τη δυνατότητα στον συγγραφέα να κάνει και μια σχετική αποτίμηση του αντίκτυπου που είχε το έργο του στην ανάπτυξη του κινήματος για την απελευθέρωση των ζώων. Σημειώνει ότι αυτό το κίνημα έχει αρχίσει να δίνει καρπούς και να συμβάλει σημαντικά στη βελτίωση των συνθηκών στις οποίες διαβιούν εκατομμύρια μη ανθρώπινα ζώα. Ωστόσο ο ίδιος προβληματίζεται για τη βιαιότητα πολλών απ’ αυτές τις ενέργειες και καλεί τις ομάδες οι οποίες χρησιμοποιούν βία να την εγκαταλείψουν, τόσο για λόγους αποτελεσματικότητας, όσο και για λόγους ηθικής.⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι στο τέλος του κειμένου του θα προτείνει ως παραδείγματα απελευθερωτικής δράσης τους αγώνες των Γκάντι και Μάρτιν Λούθερ Κινγκ. Ωστόσο, ακόμα και σήμερα ο Peter Singer κατηγορείται, μαζί με τον Steven Best αλλά ακόμα και τον Tom Regan, ότι παρέχουν το ιδεολογικό οπλοστάσιο σε βίαιες ακτιβιστικές οργανώσεις.⁶ Επίσης, στο κείμενο του Singer συναντούμε το βασικό πλαίσιο της ηθικής του θεωρίας για την αντιμετώπιση των άλλων ζώων, αναφορές στις ωφελμιστικές καταβολές αυτής

⁴ Gruen, Lori, “Empathy and Vegetarian Commitments,” στο Josephine Donovan & Carol J. Adams (επ.), *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, Columbia University Press, New York, 2007, σσ. 333-343.

⁵ Αυτός είναι και ο λόγος που κάποιοι φυλακισμένοι ακτιβιστές του Μετώπου για την Απελευθέρωση των Ζώων (Animal Liberation Front) αποδοκίμασαν τη στάση του Singer. Βλ. Γεωργόπουλος, Αλέξανδρος, *Περιβαλλοντική Ηθική*, Gutenberg, Αθήνα, 2002, σ. 211.

⁶ Liddick, Donald R., *Eco-Terrorism: Radical Environmental and Animal Liberation Movements*, Praeger, Connecticut, 2006, σ. 48.

της θεωρίας, και προτάσεις για την ίση εκτίμηση των συμφερόντων των ζώων που έχουν τη δυνατότητα να πονούν.

Το κείμενο του Tom Regan συνοψίζει τις βασικές γραμμές της ηθικής θεωρίας του για τα δικαιώματα των ζώων. Στην περίπτωση του μάλιστα η φράση «δικαιώματα των ζώων» –η οποία χρησιμοποιείται πολλές φορές αδιακρίτως για το ευρύτερο φιλοσοφικό ή κινηματικό πλαίσιο της ηθικής αντιμετώπισης των άλλων ζώων– έχει νόημα, αφού ο Regan είναι ο πρώτος, και από τους λίγους φιλοσόφους, που επέλεξαν να μιλήσουν για την απόδοση δικαιωμάτων στα ζώα. Πριν όμως, ο Regan φροντίζει να καταδείξει τα αδύναμα σημεία δύο άλλων θεωριών, του ωφελισμού και της συμβολαιοκρατίας, και έτσι να αναδείξει τη δική του θεώρηση των δικαιωμάτων, η οποία στηρίζεται στην έννοια της εγγενούς αξίας. Επίσης ο Regan εισάγει έναν δικό του όρο, που είναι το «υποκείμενο μιας ζωής (subject of a life)». Αυτά τα όντα έχουν εγγενή αξία, και μάλιστα ίσης αξίας, και κατά συνέπεια πρέπει να αντιμετωπίζονται με τον ίδιο σεβασμό. Τέλος, προχωρά στις πρακτικές απολήξεις της θεωρίας του, ζητώντας την άμεση παύση του πειραματισμού σε μη ανθρώπινα ζώα, την απαγόρευση του κυνηγιού και την οριστική εγκατάλειψη της εμπορικής κτηνοτροφίας. Η θεωρία του Regan ζητά σίγουρα περισσότερα απ' ό τι η θεωρία του Singer. Για τον Singer, για παράδειγμα, η χρήση ενός πολύ περιορισμένου αριθμού πειραματόζωων για την εύρεση ενός φαρμάκου για μια θανατηφόρο και διαδεδομένη ασθένεια δε θα ήταν επιλήψιμη, στο βαθμό που θα εξασφάλιζε τη ζωή και την υγεία σε έναν πολύ μεγαλύτερο αριθμό ευεργετούντων πασχόντων από τη συγκεκριμένη ασθένεια. Για τον Regan αυτή η λογική είναι ανεπίτρεπτη αφού πρέπει να θυσιάστούν τα δικαιώματα των πειραματόζωων υποκειμένων μιας ζωής.

Το κείμενο της Josephine Donovan ανήκει σε μια εντελώς διαφορετική σχολή απ' αυτές των Singer και Regan, εφόσον υπερθεματίζει μια συναισθηματοκρατική ηθική για τα άλλα ζώα στηριγμένη στην ενσυναίσθηση και τη συμπάθεια. Η Donovan κατηγορεί την ανδροκρατούμενη φιλοσοφία ότι επένδυσε υπερβολικά στον ορθό λόγο και μας καλεί να αντιμετωπίσουμε τα μη ανθρώπινα ζώα όχι μόνο με τη λογική μας, αλλά κυρίως με το συναίσθημα. Η ίδια, σε άλλο κείμενό της, είχε επιτεθεί εναντίον των Singer και Regan, οι οποίοι, κατά την άποψή της, υποστηρίζουν έναν καρτεσιανό αντικειμενισμό

που ήταν υπεύθυνος για την κακομεταχείριση των ζώων.⁷ Οι απόψεις της Donovan απηχούν μια γενικότερη προτίμηση πολλών οικοφεμινιστριών προς μια ηθική της φροντίδας, η οποία εδράζεται στις θέσεις της Carol Gilligan για μια γυναικεία ηθικότητα που επενδύει κυρίως στις διαπροσωπικές σχέσεις και εκφράζεται περισσότερο με τη φροντίδα.⁸ Το κείμενο της Donovan είναι ίσως το πιο ριζοσπαστικό της συλλογής. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι η είσοδος των οικοφεμινιστριών στο πεδίο της ηθικής για τα ζώα ήταν το ίδιο θορυβώδης όσο και η είσοδός τους στο πεδίο της περιβαλλοντικής ηθικής, αφού και στις δύο περιπτώσεις χρησιμοποίησαν καινούργια ριζοσπαστικά επιχειρήματα και άνοιξαν νέους κύκλους συζητήσεων και αναζητήσεων.⁹

Σε κάθε περίπτωση τα άρθρα αυτής της συλλογής μάς θυμίζουν ότι το ζήτημα των άλλων ζώων δεν είναι μόνο ηθικό, αλλά συνάμα πολιτικό (αν υποθέσουμε ότι είναι δυνατόν να είναι ξέχωρη η ηθική από την πολιτική¹⁰). Άλλωστε, ο Murray Bookchin υποστήριζε ότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα είναι στην πραγματικότητα πολιτικά προβλήματα και επομένως οι λύσεις τους είναι κι αυτές αποτέλεσμα πολιτικών επιλογών.¹¹ Η οικολογία δεν είναι υπόθεση της μεσαιας τάξης ή τουλάχιστον δεν πρέπει να την αφήσουμε να γίνει· ούτε είναι ατομική υπόθεση. Δε θα πρέπει να αρκεστούμε σε προσωπικές λύσεις, ακολουθώντας έναν προσωπικό ενάρετο βίο που θα εξασφαλίσει αποκλειστικά τη δική μας ευτυχία και γαλήνη, υιοθετώντας για παράδειγμα τη χορτοφαγική διατροφή. Αυτό δεν είναι αρκετό. Πρέπει να συμβάλλουμε στην αλλαγή της πολιτικής στάσης που έχουμε απέναντι στα ζώα ως κοινωνία, αφού «η πόλη είναι πιο σημαντική από την οικία και τον καθένα από μας».¹² Σε πολλές χώρες υπάρχει ήδη ένα κίνημα για τα δικαιώματα, την

⁷ Donovan, Josephine, “Animal Rights and Feminist Theory,” στο *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, ό.π., σ. 59.

⁸ Gilligan, Carol, *In a Different Voice, Psychological Theory and Women's Development*, Harvard University Press, Cambridge, 1982.

⁹ Ενδεικτικά να αναφέρουμε ως τέτοια ρηγικέλευθα έργα το *The Death of Nature, Women, Ecology and the Scientific Revolution* της Carolyn Merchant (San Francisco-New York: Harper, 1980) για το πεδίο της περιβαλλοντικής ηθικής και το *The Sexual Politics of Meat, A Feminist-Vegetarian Critical Theory* της Carol J. Adams (New York: Continuum, 1990) για το πεδίο της ηθικής για τα ζώα. Στο τελευταίο η Adams εξετάζει την αντιμετώπιση των γυναικών και των μη ανθρώπινων ζώων ως κρέας από την πλευρά της κυρίαρχης αντρικής κουλτούρας.

¹⁰ «(...) το ζήτημα του ήθους εντάσσεται στο πλαίσιο της πολιτικής και μόνον αυτής», Αριστοτέλης, *Ηθικά Μεγála Α* [1.1.1], μτφρ. Βασίλειος Μπετσάκος, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2010.

¹¹ Bookchin, Murray, *Ξαναφτιάχνοντας την Κοινωνία*, μτφρ. Τάσος Κυπριανίδης, Εξάντας, Αθήνα, 1993, σ. 57.

¹² Αριστοτέλης, *Πολιτικά Α* [1253a], μτφρ. Δημήτριος Παπάδης, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2006.

απελευθέρωση, την ηθική αντιμετώπιση των ζώων, ή όπως θέλει κανείς να το αποκαλεί.¹³ Είναι καιρός και για την Ελλάδα οι επιμέρους κινήσεις κάποιων ομάδων πολιτών, ή κάποιων πολιτικών ομάδων, να αποκτήσουν τα χαρακτηριστικά ενός κινήματος. Οι κινήσεις άλλωστε οικολογικών ομάδων και ατόμων οδήγησαν ήδη σε μια μεγαλειώδη νίκη που ήταν η απαγόρευση της χρήσης ζώων σε τσίρκο (για την ακρίβεια σε κάθε είδους θεάματα), κάνοντας έτσι την Ελλάδα τη δεύτερη χώρα στον κόσμο που θεσπίζει έναν αντίστοιχο νόμο.

Επίσης, τα κείμενα που φιλοξενούνται σ' αυτή τη μικρή συλλογή μπορούν να αποτελέσουν ένα εργαλείο για την απειροελάχιστη εγχώρια ακαδημαϊκή ενασχόληση με το θέμα, κυρίως ως υποστηρικτικό εργαλείο για τους φοιτητές. Είναι σημαντικό άλλωστε να συμβάλλουμε –όσο μας το επιτρέπουν οι συνθήκες– και στη θεωρητική ενίσχυση του κινήματος για την ηθική αντιμετώπιση των άλλων ζώων.

Αυτό το βιβλίο λοιπόν δεν απευθύνεται σε ζωόφιλους, ούτε θέλει να καλλιεργήσει ένα κλίμα ζωοφιλίας. Απευθύνεται σε ερευνητές και φοιτητές που αναζητούν τις βασικές αρχές του φιλοσοφικής ενασχόλησης με τα ζώα, σε ανθρώπους που τους ενδιαφέρει να προβληματιστούν για τις φιλοσοφικές βάσεις της ηθικής εκτίμησης των μη ανθρώπινων ζώων και σε όλους εκείνους τους πολίτες που είναι πρόθυμοι να εγκαταλείψουν τις προκαταλήψεις τους προκειμένου να αξιολογήσουν κατά πόσον είναι δικαιολογημένη η μεταχείριση που επιφυλάσσουμε στα άλλα ζώα. Καθώς το ενδιαφέρον γι' αυτά τα ζητήματα ολοένα και μεγαλώνει πλέον και στην Ελλάδα, δημιουργείται ταυτόχρονα ένα κοινό που ασχολείται με το θέμα. Μπορούμε να πούμε μάλιστα ότι σχετικό κοινό υπήρχε στην Ελλάδα πολύ πριν κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτες μεταφράσεις και οι πρώτοι σχετικοί ελληνόφωνοι ιστότοποι. Έτσι, η έκδοση της ελληνικής μετάφρασης της *Απελευθέρωσης των Ζώων* του Peter Singer –που εκδόθηκε κι αυτό από τις εκδόσεις Αντιγόνη πέρσι– γνώρισε μια θερμή υποδοχή οδηγώντας στην πρώτη επανέκδοση μέσα σε ένα χρόνο περίπου.

¹³ Είναι αλήθεια βέβαια ότι κάθε μια απ' αυτές τις ταμπέλες σηματοδοτεί και εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά γι' αυτό το κίνημα. Στην παρούσα φάση που είμαστε όμως στην Ελλάδα, τα επιμέρους χαρακτηριστικά έχουν μικρή σημασία μπροστά στην ανάγκη για μια κίνηση προς τα εμπρός.

Ενώ στο βιβλίο *Απελευθέρωση των Ζώων* του Σίνγκερ η γραφή των ονομάτων είχε γίνει στα ελληνικά, εδώ –θεωρώντας σε κάθε περίπτωση αυτή τη συλλογή περισσότερο εξειδικευμένη– τα ονόματα γράφονται στα αγγλικά, και οι σημειώσεις βρίσκονται στο υποσέλιδο προκειμένου να διευκολύνεται η αναζήτηση της βιβλιογραφίας. Να σημειωθεί επίσης ότι, όπου συναντάται, ο γενικός χαρακτηρισμός «ζώα» αφορά στα μη ανθρώπινα ζώα για λόγους συντομίας.

Αυτή η συλλογή δεν θα μπορούσε να δημοσιευτεί δίχως τη συμβολή μιας παρέας που ανέλαβε να μεταφράσει αυτά τα κείμενα. Χρωστώ λοιπόν θερμές ευχαριστίες στην Φανή Αραμπατζίδου, που μετέφρασε το κείμενο του Singer, στον Κωστή Κουράκη, που μετέφρασε αυτό του Regan, στην Ελίζα Κολοβού, που μετέφρασε το άρθρο της Donovan, και στον Κώστα Αλεξίου που διάβασε την αρχική μορφή όλων των μεταφράσεων –μαζί και τη δική μου της Gruen– και έκανε σημαντικά σχόλια. Επίσης χρωστώ ιδιαίτερες ευχαριστίες στους ίδιους τους συγγραφείς των τεσσάρων άρθρων, οι οποίοι παραχώρησαν όλοι αφιλοκεδώς την άδεια για τη μετάφραση και την κυκλοφορία των κειμένων τους στα ελληνικά. Ιδιαίτερες ευχαριστίες χρωστώ στον Αλέκο Γεωργόπουλο για την ποικιλότητα στήριξη, στον Στέλιο Βιρβιδάκη ο οποίος συνδράμει πάντα με τα πολύτιμα σχόλιά του για την απόδοση ειδικών όρων, στην Όλγα Κήκου για τις ειδικές πληροφορίες που μου παρείχε, στην Λευκή Σιδηροπούλου για τα χαρακτηριστικά που έκανε ειδικά γι' αυτή τη συλλογή και στον Χρήστο Γκουντινάκο, ο οποίος αποτελεί την ψυχή των εκδόσεων του Κέντρου Πληροφόρησης «Αντιγόνη».

Σταύρος Καραγεωργάκης